

ҮЙ-БҮЛӨДӨГҮ ТАРБИЯ ЖАНА ӨСПҮРҮМГӨ КАРАТА МАМИЛЕНИН КАЛЫПТАНЫШЫ

Воспитание в семье и формирование отношения к подростку

Family upbringing and attitudes towards adolescents

Үй-бүлөнүн көйгөйлөрү социалдык психологдордун дайыма көңүл чордонунда турат. Үй-бүлө жубайларды жана балдарды бириктирген мамилелердин татаал системасын түшүндүрөт. Үй- бүлөдөгү улам кайталануучу конфликттерден, ата-энелердин туура эмес жүрүш-туруштарынан баланын психикасы жабыркайт. Жан дүйнөсү зордукка кабылганда баланын интеллектуалдык, нравалык, моралдык өнүгүшү кечендейт. Чоңдордон жана курдаштарынан оолактап, жан дүйнөсү жалгыздыктан жабыркап, көңүлдүн жана мээримдин жетишпестигинен, өзүнүн толук кандуулугун сезбегенден өзүн тааныган чөйрөнү издөөгө аргасыз кылат.

Урунттуу сөздөр: үй-бүлө; конфликт; өспүрүм; тарбиялоо; депрессия; суицид

Проблемы семьи всегда находятся в центре внимания социальных психологов. Семья представляет собой сложную систему отношений, она объединяет супругов и детей. Частые психологические конфликты в семье и поведение родителей плохо влияют на психику ребенка. Из-за душевного насилия тормозится интеллектуальное, моральное, нравственное развитие ребенка. Отчужденность от взрослых и сверстников, душевное одиночество, отсутствие внимания и любви, ощущение собственной неполноценности – все это побуждает искать тот круг, где его признают.

Ключевые слова: семья; конфликт; подросток; воспитание; ракет; депрессия; суицид

Family problems have always been in the centre of psychologist's attention. A family is a very complicated system in relationship. It organizes couples and their children. Child's mentality suffers *because of often conflicts in a family and especially because of parents behaviour. Using brute force stops intellectual, mental and moral developments of a child. Strangement from adults and children who are the same age, loneliness and lack of attention and love these things make them find understanding outside.*

Keywords: family; conflict; teenager; education; racket; depression; suicide.

Коомдун ячейкасы болуу менен бирге үй-бүлө өзүнүн өнүгүүсүнүн ар бир этабында коомдук турмуштун материалдык, рухий маданиятынын өнүгүш деңгээлин чагылдырып, инсандын физикалык, рухий, моралдык-психологиялык күчүн калыбына келтирет. Үй- бүлө инсандын социалдык жактан калыптанышындагы микрофактордук таасирдүүлүгү менен айырмаланып турган таалим-тарбия берүүчү феномен. Үй-бүлө мүчөлөрүн нике аркылуу бириктирип, биологиялык жана табигый бир туугандык байланыштарды ичине камтып турган чакан адамдардын тобу. Эзелтеден эле үй-бүлө мүчөлөрүн үй-тиричилик, өз ара камкордук, өз ара жардамдашуу сыяктуу иш-аракеттер, бир туугандык мамилелер бириктирип келген жана ошондой мамилелердин бекемдиги, алардын балдардын өсүп- өнүгүүсүнө багытталгандыгы менен үй-бүлө өзүнүн социалдык биримдигин сактап, тарбия берүү милдетин аткарып келет.

Үй-бүлө кызматынын илимий-психологиялык камсыздоосунун тапшырмалары болуп: аны уюштуруудагы теориялык принциптердин негизделиши, психологиялык, педагогикалык коррекциянын системасын иштеп чыгуу саналаарын көргөзүшкөн. [1]

Социалдык психологиянын үй-бүлө мамилелеринин коррекциясынын бузулуу проблемасына болгон кайрылуусу төмөндөгүдөй кырдаалдар менен шартталат:

Биринчиден, азыркы коомдогу үй-бүлө жана никенин тенденцияларынын өзгөрүш анализи мындай жыйынтыктарды келтирет: Бүгүнкү күндө социалдык психологиянын багыты өзгөчө адекваттуу. Үй-бүлөдөгү мамилелердин спецификасы көбүнчө таасир

этүүчү факторлор – пикир алышуу, ролдук жүрүш-турушу, батышуучулук, муундардын өз ара таасири аркылуу берилет.

Экинчиден, үй-бүлөнү терең окуп-үйрөнүүнүн өзү бул социалдык психологиянын илим катары өнүгүп жаткандыгы менен мүнөздөлөт. Группалык ишмердиктин эффективдүүлүгү, инсан аралык мамилелердин мүнөзү өңдүү көрүнүштөр реалдуу группалардан жана коллективдерден бөлүнүп өз алдынча каралбайт. Үй-бүлө булкөз караш менен караганда социалдык психология үчүн жагдайлуу, ыңгайлуу объект болуп саналат.

Үчүнчүдөн, бүгүнкү күндө коомдо үй-бүлө коллективизм болуп саналып, анын ишмердиги үй-бүлөдөн тышкары (өндүрүштүк, эмгек), ошондой эле ички үй-бүлөлүк (балдарды багуу, үй чарбасын жүргүзүү, эс алууну уюштуруу) болуп саналат.

Үй-бүлөлүк коллективдин маанилүү белгиси болуп эмоционалдык-психологиялык жалпылык, моралдык колдоо, бүтүй-бүлө мүчөлөрүнө көңүл жана камкордукту көрүүчү терең инсандык контакт саналат.

Адамдардын жек турмушунда нике жана үй-бүлөлүк турмуштун маанилүү баалуулуктары ийгиликтин, жыргалчылыктын социалдык-психологиялык көрсөткүчү болуп саналат. Нике-үй бүлөлүк мамилелердин туруктуулугу балдардын физикалык жана рухий өнүгүүсүнө жагымдуу шарт түзүп, жадагалса жубайлардын психикалык ден соолугунун чың болушуна түрткү берет. Нике-үй-бүлөлүк мамилелерди чыңдоо проблемасы биздин өлкөдө учурда өтө актуалдуу проблемалардан болууда. Жубайлардын турмушу канчалык бекем болсо, балдарды туура тарбиялоого ошончолук маанилүү негиз бар. Үй-бүлө ушул айтылган маселелерди толук деңгээлде аткарышы үчүн жубайлар бири-бирин жакшы колдоолору керек. Бул болсо өз учурунда жубайлардын күндөлүк турмушта бири-бирине кандай мамиле кылуусу керектиги, тиричиликте кездеше турган көп түрдүү проблемаларды кандай жол менен чечүүнү билүүлөрү керектигин түшүндүрөт. Никеге туруу, балдарды төрөлүшү, жана алардын тарбияланышы, бекем үй-бүлөнү түзүү жөнөкөй эле иштерден эмес. Бул коомдук маанилүү тапшырманы зор жоопкерчилиги менен никеге турган адам гана ийгиликтүү чече алат.

Совет окумуштуусу Харчев А. Г. белгилегендей «нике үй-бүлөлүк мамилелердин жалпы коомдук масштабда кайра түзүп, чыңдоо үчүн, ынтымактуу үй бүлөнүн түзүлүшү үчүн адамдардан тилек-каалоолорду жана ошондой эле билимди талап кылат. Ар бир адам үй-бүлөлүк турмушта өз алдынча тажрыйбага ээ, бирок бул тажрыйба дайым эле социалдык тажрыйба жана илимдеги берилген маалымат менен дал келе бербейт».[2]

Үй-бүлөдө баланын калыптаныш процесси ата-энесинин педагогикалык ыкмасынан көз каранды жана алардын жүрүш-турушунан жана ишинен үлгү алышат. Эгерде үй-бүлөдө сөз менен жүрүш-туруштун ортосунда пикир келишпестик болсо, балдар жана ата-энелердин ортосунда жана өспүрүмдөр менен коомдун ортосунда конфликт болот.

Бул ишибиз жубайлар турмушунун артыкчылыктарына, алардын мамилесин жакшыртууга же дисгармонияга мүмкүндүк берүүчү факторлорго, өспүрүмдөрдүн тартип бузууларынын келип чыгыш себептерине арналат.

Коомдун демографиялык өнүгүүсү жөнүндө сөз кылганыбызда биз калктын жөн гана өсүшүн айтпайбыз. Эң маанилүүсү бул сапаттуу алдыга умтулуулар менен коштолуп, калктын маданий жалпы деңгээлини жогорулашына көмөк көрсөтүү керек, бул болсо балдарды тарбиялоонун жогорку деңгээлине шарт түзүп берет эле. Үй-бүлө проблемасына күчөтүлгөн көңүлдүн бурулушу менен жагымсыз коомдук көрүнүштөр болгон кылмышкердик, наркомания, сойкулук, уурулук, өзүн-өзү өлтүрүүнү азайтуу жөнүндө коомчулуктун көздөөсү байкалууда.

Үй-бүлөнүн проблемалары же жубайлар турмушу акыркы кезде ажырашуунун жогорку деңгээлде болушу менен түшүндүрүлөт. Мындай негативдүү көрүнүштү кыскартуу үчүн эң алды жаштардын, келечектеги жубайлардын никеге болгон социалдык, экономикалык, психологиялык, медико-сексологиялык даярдыгын жогорулатуу ишин жолго коюу керек. Ажырашуунун санынын көбөйүш тенденцияларын азайтуу үчүн, жаштарды үй-бүлө турмушунда түгөйүн тандоодо, жубайлар турмушундагы конфликттерди чечүүдө аң- сезимдүү мамиле кылууну талап кылат. Акыркы учурдагы никелерде жубайлардын өз ара мамилесиндеги эмоционалдык сезимдер, этикалык, эстетикалык факторлор, жубайлардын гумандуулук, альтруисттик сапаттары жогорулады. Эгерде нике союздарынын негизги максаттары жана милдеттери нике түгөйлөрүнүн ар кандай образдагы талабын канаатандыруу менен байланыштуу болсо, анда бул талаптардын канаатануусунун көрсөткүчтөрү никенин стабилдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрү болуп эсептелет.

Никенин туруктуулугун, жубайлардын турмушка болгон канаатануусун, үй-бүлөдөгү конфликттерди жубайлардын бул же тигил талаптарынын канаатануусу же канаатанбоосу аркылуу түшүндүрөбүз. Ошондуктан никеде материалдык гана эмес, ошондой эле маанилүү социалдык-психологиялык талаптардын (инсандык баалуулугу, керектүүлүгү, баарлашуудагы өз ара түшүнүшүү, колдоо) болушу менен маанилүү. Никенин туруктуулугун биз жубайлардын талаптарынын конфликтти аркылуу карайбыз. Конфликт жубайлардын бирөөсүнүн бул же тигил талабын канаатандыруудагы экинчисинин тоскоолдугу болгондо жаралат. Конфликттерди маңызы жана формасы боюнча үч группага бириктиребиз:

1. Үй-бүлөдөгү эмгекти бөлүштүрүүдөгү макулдашпагандык, акыйкатсыздыктан жаралуучу, жубайлардын укугу, милдеткердиктер жөнүндөгү ар кандай түшүнүктөр, үй эмгегиндеги тейлөөдөгү бир түгөйдүн жетишээрлик эмес салымы;

2. жубайлардын бирөөсүнүн улам кайталануучу канаатанбаган талабынын негизинде жаралат. Буга сексуалдык талаптын толук же жарым-жартылай канаатанбоосу кирет;

3. жубайлардын тарбияланышындагы, мүнөздөгү, нравалык өнүгүүсүндөгү жетишпестиктер.

Жубайлардын өз ара мамилесинин туруктуулугун анализдөө үчүн биринчи учурда конфликттин жана ажырашуунун себептерин түшүндүрүп жана аны белгилүү бир системага алып келүүгө аракет кылуу керек. Ар кандай конфликттерде, ажырашууда, пикир келишпестиктерде жубайлардын мүнөздөрү ачык көрүнөт. Ажырашуу процессинде да «мүнөздөр келишпей койду» деген жооп алдыңкы орунда турат. [3] Чындыгында чыдамкайлуулук, эпке келүүчүлүк, ак көңүлдүк өңдүү касиеттер жубайлардын кызматташтыгын, өз ара түшүнүүсүн, баарлашуусун камсыз кылат. Ал эми өкүмдүк, оройлук, шек саноочулук жубайлардын мамилесинетерстаасиринтийгизет.

Жубайлардын турмушунда конфликтүү кырдаалды кабыл алуу эң алды ар бир жубайдын жеке сапатынан көз каранды. Ошондой эле жубайлардын кесипчилик жумушта иштөөсү алардын нервдик-психикалык күчтөрүн чоң өлчөмдө жоготуулары менен байланыштуу, бул жубайлардын психикалык ден соолугу үчүн үй-бүлөдөгү өтө жагымсыз абал болуп эсептелет. Үй-бүлөдө гана жубайлар жумушунда коромжулаган күчүн калыбына келтиришет. Ар кандай кызыкчылыктардын, көздөөлөрдүн кагылышынан конфликттин өнүгүүсү ар бир жубайдын мүнөзүнүн өзгөчөлүгүнө жараша болот. Бардыгы тактикалуу жана дипломативдүү болуудан, компромисске бара алуудан көз каранды. Кайталануучу конфликттер үй-бүлөлүк турмуштун максаты, милдетинен, мансапка болгон ар кандай көз караштан, материалдык жана рухий баалуулуктар, бири-бирине жана балдарга болгон мамилелеринде көрүнөт. [4]

Улам кайталануучу конфликттер өтө татаал, ал адамдын өзүмдүк философиясы, анын бакытты, ийгиликти, жетишкендикти, турмуштун максатын түшүнө билүүдөн көз каранды. Жубайлардын бирге жашаган турмушунда алар бири-бирине бара-бара чыдамкай болуп калышат жана бул улам кайталануучу конфликттин өнүгүшүндө жана жүрүшүндө ачык көрүнөт. Кээде жубайлар өздөрүнүн өткүрлүгүн жоготушуп, турмуштун бул же тигил жагына көз караштын дал келбешине да көз жумушат.

Үй-бүлөнүн ар кандай социалдык-экономикалык кыйынчылыктары: өзүлөрүнүн үйүнүн жоктугу, төмөн айлык акы же жумуштун жоктугу өндүү терс көрүнүштөр жубайлардын психикалык сезиминде акыр аягында алардын өз ара мамилесинде көрүнөт. Ошентип адамдын социалдык-экономикалык абалына, кесиптик ишмердигине, турмуштун шартына жана деңгээлине канааттанбоо бул никеге болгон канааттанбоонун негизин түзөт.

Канааттанбаган талаптардын негизиндеги конфликттер биз төмөндө көрсөтө турган классификациянын өзөгүн түзмөкчү.

- 1 «Мен» деген түшүнүктүн башка түгөйү тараптан сыйлабаган мамилеси, кадыр-баркын тепселөө, ыза, кордук, негизи жок сындар кирет.
- 2 Жубайлардын канааттанбаган сексуалдык талабынын негизинде келип чыккан психикалык чымыркануу, кагылышуу.
- 3 Психикалык чымыркануусу, депрессия, конфликттердин көп болушу, камкордуктун, мээримдин, көңүл буруунун жана түшүнүүнүн жетишпестиги, жубайлардын бири-биринен окчундоосу.
- 4 Жубайлардын бирөөсүнүн конфликттин негизинде спирт ичимдигине, кумар оюндарына ооп кетип, үй-бүлөнүн акча каражатын өтө эле ысыраптоосу.
- 5 Өз ара бюджет маселесинде, үй-бүлөнү багууда ар бир түгөйдүн материалдык камсыздоого кошкон салымындагы финансылык пикир келишпестиктер.
- 6 Жубайлардын бирөөсүнүн тамактануу, кийинүү, өз керектөөсүнө жумшоодогу, үйдү оңдоодогу кеткен чыгымдары.
- 7 Өз ара түшүнүү, өз ара колдоонун, кызматташтыктын жетишпестиги, үй-бүлөдөгү эмгектин бөлүштүрүлүшү, үй чарбасын жүргүзүүдөгү, баланы багууда келип чыккан талаптардын негизиндеги конфликттер.
- 8 Бош убакытты, эс алууну өткөрүүдөгү кызыкчылыктардын жана талаптардын ар түрдүүлүгүнүн негизиндеги конфликттер.

Жубайлар турмушу жана үй-бүлө атмосферасы баланын ар тараптан инсандык калыптанышына, турмуштук ориентациясына, кызыкчылыктарына чечүүчү таасир көргөзүшөт. Ата-энелердин тарбия берүүчүлүк жөндөмдүүлүктөрү качан баласы өзүнүн кызыкчылыктарын үйдөн тышкары жерде ишке ашырууну көздөп жатканында, буга жол бербестен баласы менен өз ара контакттын жолун издөөлөрү керек.

Үй-бүлө атмосферасы менен адамдын психикалык жана физикалык ден соолугу тыгыз байланышта турат. Берилген маалыматтар боюнча адамдар өздөрүнүн психологиялык проблемалары менен медициналык жардамга кайрылышканда, оорулуулардын 42 пайызы жубайлар конфликтинен жапа чеккендер, ал эми 17 пайызы башка үй-бүлөлүк кыйынчылыктар менен азап чегишкендиги белгиленген. Жубайлар мамилесинде конфликтке тез кабылган адамдардын психикалык оорулары, соматикалык ооруларга чалдыгуусу ынтымактуу үй-бүлөлөргө салыштырганда 6-10 эсеге көп кездешкен. [5]

Көпчүлүк үй-бүлөлүк конфликттердин артында чечилбес проблема деле жок. Эреже катары ажырашуунун негизинде алардын балдарга карата терс таасиринен тышкары жубайлардын жеке таарынычтары, бири-биринен алыстоосу бар, аны жубайлардын

экөөсүнүн макулдаштыгы менен ийгиликтүү чечип коюуга болмок, бирок мамилелерде ийкемдүүлүк жок.

Үй-бүлө эң алгач баланын инсан болуп калыптаныш функциясын аткарат. Ата-эненин бири-бирине кылган мамилеси, моралдык-этикалык баалуулуктары турмуштан орун таап, баланын аң-сезиминде кайра жаратат. Үй-бүлөнүн гана кучагында баланын адептүүлүгү, акыл-ою, мүдөөсү, маданияттуулугу өсүп өнүгүп, коомдук жөндөмдүүлүгү артат.

Учурда үй-бүлөлөрдө ат-энелердин балага карата мамилесиндеги өзгөчөлүктөрдү карайбыз.

Ата-энелер баласы тилин алса эле, аны адептүү деп эсептейт. Эгер ата-эненин негизги максаты – баланын тил алчаактыгы болсо, алар ар кандай аракет, амал менен баланын тил алчаактыгын гана камсыз кылышат. Мындай тил алчаак баладан, аң-сезимдүүлүгү жеткиликтүү өнүкпөгөн адамчыгат.

Үй-бүлөдөгү ыгы жок тыюунун кесепети. Үй-бүлөдөгү атанын авторитардык мамилесинен (баланы кагуу, кол көтөрүү. жазалоо) үй-бүлө мүчөлөрүнүн коркуу сезиминин пайда болушун шарттайт. Мындай коркутуунун шартында өскөн бала ырайымсыз болуп өсөт.

Дистанция сактаган мамиледе ата-энелер балдарына жетекчи катары мамиле кылышат, алардын балдары тил алчаак болуп, бирок ата-эне бала ортосундагы мамиле анча жакшы деңгээлде болбойт.

Ыгы жок бой көтөргөн ата-энелердин бийлигинде алар өздөрүн авторитет адамдарбыз дешет да, башкалардан өзгөчөлөнгөн, кадыр-барктуу, акыл-парасаттуу инсандарбыз дешет, балдары да мактаанчаак болуп, келечекте психологиялык жактан көйгөйү бар адамдарга айланат.

Өтө эле ашыкча сүйлөгөн ата-энелердин насааттары өздөрүн» жакшы тарбиячыларбыз» дегендей таасир калтырууну таңуулашкандай образда жүрөт. Кечке айтылган акыл- насааты баланын аң-сезиминде эч нерсе калтырбайт. Айтылган кеңеш балдардын жаш курагына ылайык келбегенден, балдарга туура эмес таасир тийгизет жана алар психикасы ооруга чалдыгышы мүмкүн.

Ата-энелер балдарына үйрүлүп түшүшүп, аларды(ата-энесин) жакшы көрүүсүнө аракет кылышат. Эгер мен жакшы көрсөм ал өз учурунда мага мээрим төгөт деген ниетте болушат. Бала сентименталдуу (боорукер, жашык) үй бүлөнүн шартында өскөндүктөн, сезим менен гана жашап, турмушка туура багыт ала алышпайт. Кичинесинде анын көзүнүн кареги менен тең айланышкандыктан, чоңойгондо өзүмчүл, арамза болуп чоңоет.

Демократиялык тарбиялоодо ата-энеси баласына толук эркиндикти берет. Бала мындай үй-бүлөнүн шартында өз оюн жашырбай ачык айтып, эмне каалоо, максаты бар экендигин да талап кыла алат. Жашоодо алар өз алдынчалыкка ээ болуп, эрки күчтүү, аракетчил болушат.

Ар түрдүү укук бузуулардын, рэкетчилик, агрессивдүүлүк, уурулук, талап-тоноочулук, алдамчылык сыяктуу терс көрүнүштөр мектеп чөйрөсүндө кеңири тараган., өспүрүмдөрдүн жалпы адамзаттык, улуттук, инсандык, ыймандык дөөлөттөргө, адеп- ахлактык сезимдерге текеберлик кылуусу алардын чөйрөсүндө коркунучту жаратууда. Айрыкча мектептеги өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумунун бузулушу адептик-ыймандык сапаттардан кур жалак калтырууда. Үй-бүлө адеп-ахлактык жана психологиялык тарбияда баланын өмүрүндөгү алгачкы социалдык группа болот, анын инсандык калыптануусунда бала кезинен бойго жеткенге чейин коштоп жүрөт. Ата-энелери менен болгон мамиледен баланын дүйнөгө, айлана-чөйрөгө, жашоо-турмушка болгон көз карашы калыптанат. Ата- энелердин көрсөткөн үлгүсү баланын адеп-ахлактык жана психологиялык тарбиясына

түздөн-түз таасир берет. Өспүрүмдөр бүгүнкү замандын шартында китеп окуудан качышат, сабакка даярданууда телефондун гана жардамына муктаж, бош учуру жок, дайыма интернет булактарында олтурат. Алар дайыма көргөн агрессивдүү, зордук, зомбулук, кан төгүү сюжетиндеги оюндарды ойноосу алардын психикасын кыйынчылыкка дуушарланып, ишенчээк, ички жан дүйнөсүн бузуп терс таасир тийгизүүдө. Айрым үй-бүлөлөр баланын материалдык көйгөйлөрүн чечүү менен чектелип, таалим-тарбия маселесин мектепке оодарып коюшту.

Өспүрүм куракта инсандык сапаттардын калыптанышы, өспүрүм үчүн, аны тарбиялаган чоң адамга да кыйынчылык туудурат. Психологиялык өзгөрүүлөр өспүрүмдүн өзүн-өзү түшүнбөстүгүнө алып келип, аны тарбиялоодо, баарлашууда кыйынчылык жаратат. Үй-бүлөдөгү авторитардык мамиле өспүрүмдү ар дайым көзөмөлгө алуу, аны менен суз мамиледе болуу же ашкере эркелетүү өспүрүмдүн мүнөзүндө ишенимсиздикти, жүрүм-турумунда терс психологиялык кырдаалды пайда кылат. Бул курак учурунда өспүрүмдөр улууларга баш ийбей, тилин укпай, кежир, урушчаак, таарынчаак болуп калышат. Үй-бүлөдөгү тарбиянын терс таасири, өспүрүмдөр тобундагы пикир келишпөөчүлүк, бөбөк жашындагы пайда болгон кескин бурулуш мезгили (үч жаштагы кризис), баланын ата-энеге «жеке бийликте» болушу өспүрүмдүн тартипке баш ийбегендигин, тентектигин пайда кылат. Тартипке баш ийбеген, тентек өспүрүмдү жүрүм-турумунун аффективдүүлүгү, анын керектөөсүнүн канаатанбагандыгы же нерв процессинде козголуунун басымдуулугу менен түшүндүрүлөт. Өспүрүмдүн тартипке баш ийбегендиги үй-бүлөдөгү, мектептеги тарбиянын жетишсиздигинен улам болот. Өспүрүм өзүнүн жүрүм-турумун, курбалдаштарын ага болгон мамилеси менен салыштырып өзүн-өзү баалоого умтулат.

Д. И. Фельдштейн «өспүрүмдүн инсандык сапаттарын калыптандырууда аларды чоң кишидей кабыл алуу, баалоо сапаттарын, окуудагы ийгиликтерин өзгөчө баалап көрсөтүү маанилүү» деп эсептеген. [6]

Бүгүнкү күндөгү өспүрүмдөрдүн жан дүйнөсүнүн жакырланышынын себеби – акыл эмгенинин жардылыгы эсептелет. Учурдагы ааламдашуунун, өсүп-өнүгүүнүн заманында, элибиздин нарк-насили унутулуп, өнүккөн техникалык каражаттар менен алектенүү адатка айланды, бул адамдарды жалкоолукка көндүрүүдө. Үй-бүлөдөгү тарбиянын жетишсиздигинен, турмушту оңдоо, жан багуу максатында чет өлкөлөргө кеткен ата-энелердин балдарынын жүрүм-турумун туугандарынын көзөмөлдөй албастыгынан, ага толук кандуу мээрим, көңүл бурулбашынан же ата-энеси менен эле жашап кыйынчылыктан, кызыгуучулуктан улам алар рэкетчиликке барышат. Рэкетчиликке кабылган өспүрүмдөр ата-энелерге, мугалимдерге ишене алышпайт, себеби көп учурда чоң адамдар маселени чечүүдө рэкеттик курмандыгын коркунучка дуушар кылышат. Мектепте рэкет бар экендигин билип турушса да башкаларга тарап кетет деп кооптонууда болушат. Рэкетчиликтин тамыры кеңири жайылган жана жазаланбайт. Укук бузуулардын алдын алуу иштери өз учурунда жүргүзүлсө өспүрүмдөр арасында кылмыштуулук азыраак болот. Андыктан мектептерде балдардын эс алуусуна, укуктарын билүүгө жана коомдук пайдалуу иштерге тартуу керек.

Коомдук-социалдык өзгөрүүлөрдүн шартында адамдар жана өспүрүмдөрдүн жашоо образына ар тараптуу таасир этүүдө. Айрыкча мектеп окуучусуна талаптары көбөйүп, окууда интеллектуалдык, физикалык, эмоционалдык, энергиялык резервдерин толук мобилизацияланышын талап кылууда. Анын натыйжасында алар стресске чалдыгышууда. Стресс учурдагы адамдын өзү түзгөн шартынын натыйжасы, ал эволюциянын элестетилген жалпы жетишкендиги, адамдын жашоосун кыйынчылыкка айландыруунун натыйжасы.

Стресстин себептери болуп: адамдын көз карашынын, ишенүүсүнүн туура эмес калыптанышы, үй-бүлө маселесиндеги чечилбеген конфликттер, жакын адамын, материалдык байлыкты жоготушу, ажырашуу, телерадио, интернет булактарынан алган жаман кабарлар саналат. Мындай абалдан чыгуу үчүн өспүрүмгө ой жүгүртүүнүн өзгөчө стилин үйрөнүү, жүрүм-турумун башкарууну, кыйынчылыкка чыдамкайлыкты көргөзүү, кажыбас кайраттуулук, жүрүш-туруштун стратегиясын ылайык тандоо үчүн билимдин болушу абзел. [7]

Окуучунун стресс алуусунун себеби – анын көз карашынын туура эмес калыптанышы. Окуучу программанын оордугуна чоң адамдар күнөөлүү деп эсептесе, анда агрессиялуу сезимдер козголот. Ага сабыр кылышы керек, кээде зыяндуу көрүнгөн нерсе кийин пайдалуу болушу мүмкүн. Кубаныч, өзүнө канаатануу адамдын күчүнө күч кошот, эгер коркуу сезими бийлесе адамды алсыздандырат.

Стресс абалдан бошонуу үчүн адам дене тарбиялык көнүгүүлөрдү жасап, жөө жүрсө, спорт менен машыкса, туристтик жүрүш, табиятка экскурсияга чыгып, кызыктуу китеп окуп, өткөн- кеткенге кейип же таарынбай, аны кечире билсе, жакшы күн болоорун тилеккылып, жашоого кызыгып, бүгүнкү күндүн ийгилигин кубана кабыл алуу жакшы жардам берет. Өспүрүмдөр арасында өз жанын кыюу республикадагы негизги жана өтө кылдат мамилени талап кылган маселе болуп саналат. Бул куракта өспүрүмдөрдүн организминде психологиялык, эмоционалдык олуттуу өзгөрүүлөр, өнүгүүлөр болот жана жан дүйнөсүндө бурулуш кырдаалга туш келишет. Азыркы өспүрүмдөр сөз көтөрө алышпайт, ата-энесине болгон окуяларын айтып бөлүшпөйт, жан дүйнөсүндөгү адамдарга болгон ишеничтин жоктугу, түшүнөөр адамынын болбошу, алсыздыгы, турмуштун ага карата ырайымсыздыгы, түпөйүл суроолорго жооп таба албастыгы, эркинин жоктугу, жан дүйнөсүндөгү эмоционалдык боштуктун болушунан жаман жолго барышууда. Турмуш-шарттын оордугуна байланыштуу ата-энеси алыста болсо, аны кароого алган башка туугандардан өз ата-энесиникиндей мээримди, тарбияны, көзөмөлдү ала алышпайт. Ата-энелер жеткиликтүү насаат айтыша алышпайт, бул сөзсүз конфликт менен аяктаарын билишет жана катуу сөз айтуудан коркушат. Коомдогу терс көрүнүштөр аракеттик, наркомания, сойкулуктун адамдардын ден соолугуна терс таасир тийгизээрин жаштарга акыл-насаат катары айтабыз. Бирок, өспүрүм көчөдөн, интернет-клубдан ар кандай терс көрүнүштөрдү көрөт жана бул алардын нравалык, моралдык, укуктук жактан бузулушуна шарт түзүүдө. Интернет майданында эч кандай чектөөнүн жоктугу жаш өспүрүм балдардын анык жашоодо эмес, виртуалдык жашоодо жашашына мүмкүнчүлүк түзүп берүүдө. Бул өз учурунда алардын тилек-максаттарын агрессияга гана үндөп, алардын аруу жан дүйнөсүн бузууга себепкер болууда. Өспүрүмдөрдү нравалык, моралдык тазалыкка, адептүүлүккө тарбиялоодо жол көргөзчү ата-бабанын салттарына кайрылуу менен гана аларды маңкурттуктан арылта алабыз.

Пайдаланылган булактардын тизмеси:

1. Бодалев А. А., Столин В. В. О задачах в области научного обеспечения службы семьи. –В кн.: Семья и формирование личности. Ред А. А. Бодалева. – М., 1981
2. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. – М., 1989
3. Сысенко В. А. Устойчивости брака: Проблемы и факторы, условия. – М., 1981
4. Сысенко В. А. Супружеские конфликты. – М., 1989
5. Витек К. Проблемы супружеского благополучия. М., 1988
6. Фельдштейн Д. И. Психология воспитания подростка. Знания. М., 1978
7. Лазарев С. Н. Диагностика кармы бч, Спб., 2001

Рецензенттер: Шакеева Ч. А. – психология илиминин доктору, КРББА профессору
Качикеев Т. Ж. – психология илиминин кандидаты, И. Арабаев атындагы КМУнун доценти